

פרק יד

"והביטו אחרי משה": ביקורות על המשנה-תורה

♦ "לא ארע לי מה שלא עלה על לבי"

"המבקש להעלים מה שגילהו ה' - מוסיף לו גילוי!" / ראשית הפולמוס על אחרית הימים

♦ פולמוס בבל: מאבקו של הגאון רבי שמואל בן עלי

"מבקשים ומתחננים שידקדק על כל מלה ומלה" / "לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן!" / שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל

♦ רבינו אברהם המצרי מול רבי דניאל הבבלי

"למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו?" / "וכי לתינוקות של בית רבן השיב?" / "אין זו הקושיא אלא בושה!" / "אין שבח להרבות מניין הקושיות"

♦ פולמוס ספרד: מאבקו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה

"הגישה האפוד" או "הגישה את ארון האלקים"? / מְשַׁנָּה או מְשַׁנָּה?! / הרמ"ה: ממבקר למעריך

♦ פולמוס פרובנס: מאבקו של הראב"ד בעל-ההשגות

"סבר לתקן ולא תיקן"

♦ פולמוס צרפת: מאבקם של בעלי-התוספות

"איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים"

♦ פולמוס אשכנז: מאבקו של הרא"ש

"קבלת אבותינו חכמי אשכנז" / "ספרו כמתנבא מפי הגבורה... הלכה-למשה-מסיני" / "וכן טועים כל המורים הוראות" / הלכות הרא"ש והחזרת התלמוד בספרד / רבי יהודה בן הרא"ש ותקנת טולידו

"והביטו אחרי משה": טענות וביקורות על המשנה-תורה

המשנה-תורה התפשט עד מהרה בקהילות ישראל בכל קצווי תבל¹, והשפעתו ניכרה היטב בכל מקום. אך למרות מעלותיו וסגולותיו של הספר, נתקל ה'חיבור-הגדול' בהתנגדות עצומה, התנגדות שניכרה בכל עולם התורה².

בפרק זה נעסוק בעיקר על ההתנגדות שיצאה משלשה מקומות בעולם, ומשלשת ענקי עולם – **הראב"ד מפרובנס שבדרום צרפת, רבי שמואל בן עלי מבבל, והרמ"ה מספרד** – שכולם היו בני דורו של הרמב"ם. בהמשך לביקורת של הגאון מבבל, רבי שמואל בן עלי, נביא גם את הוויכוח בין תלמידו, רבי דניאל מבבל, ובין בנו של הרמב"ם, רבינו אברהם. לקראת סיום הפרק ננסה לבאר במקצת את תגובות שאר גדולי ישראל שחיו לאחר הרמב"ם.

"לא ארע לי מה שלא עלה על לבי"

"איזהו חכם? הרואה את הנולד". עוד בעת כתיבת המשנה-תורה, שהוא "ספר מחוקק כולל באמת"³, ידע הרמב"ם היטב על ההתנגדות שחיבורו יעורר עם צאתו ופירסומו בקהל ישראל. הרמב"ם אף ידע להגדיר מה יהיו הטענות השונות, ואיזה סוג של אנשים יטען כל טענה.

וכך באיגרת גלוית-לב, פורס הרמב"ם בפני תלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה, את מחשבותיו טרם פירסום הספר, וכל מה שצפה שיקרה בעתיד שיצא טבעו בעולם. והוא מונה שם שורה של טיפוסים שכאשר הספר ייפול בידיהם יגיבו בצורה שלילית:

א. "רע לב המקנא".

ב. "פתי" – שאינו מבין את הבשורה והחידוש שבספר.

ג. "מתחיל בעיון" – שיחשוב שמה שנפסק אינו נכון, משום שאינו זוכר את המקורות, או אינו מדקדק בהם היטב.

ד. "ירא שמים לפי מחשבתו" – שיקנא על דרכו של הרמב"ם בתפיסת יסודי האמונה.

אך הכל כדאי, מסכם הרמב"ם, כי ללא-ספק יבוא הספר גם לידיהם של "אנשי הצדק והיושר וטובי השכל" – ואם לא בדורו של הרמב"ם, בוודאי בדורות הבאים⁴.

הרמב"ם אף מדווח על תגובות נלהבות שקיבל מחכמי צרפת שהם "מתפלאים ממה שנעשה", המוכיחות כי הספר הולך ומתקבל.

המורה-נבוכים (ספר המבוא, חלק ג'). כמו כן היו אלו שטענו נגד השקפת הרמב"ם ב'מעשה מרכבה' ו'מעשה בראשית' בארבעה פרקים הראשונים של הלכות יסודי התורה (ראה על זה בספר המבוא, חלק ב', בפרק על ספר המדע).

3. כלשון הרמב"ם באיגרתו לתלמידו, שציטוטים ממנה יבואו להלן.

4. גישתו הכללית של הרמב"ם היא להגיש בפני הציבור את האמת, גם אם אינו מסוגל להתמודד איתה, מתוך שאיפה שתועיל לפחות עבור אדם אחד. גישה זו אנו רואים בהקדמת הרמב"ם למורה הנבוכים: "כללו של דבר: אני הגבר אשר אם נסגר סביבו הדבר, וצר לו המעבר, ולא אמצא עצה ללמד אמת שהוכח אלא על ידי כך שיתאים למעולה אחד ולא יתאים לעשרת אלפים סכלים, הריני מעדיף לאמרו בשבילו, ולא אחוש לגיוני אותם ההמון המרובים, ואטפל בהצללת אותו הנעלה היחיד ממה שנלכד בו ואורוה במבוכתו עד שיגיע לשלמות וירוח לו".

1. כשהושלם הספר בשנת ד'תתקמ"א (1181) התפשט המשנה-תורה בארצות המזרח (ארץ ישראל, סוריה, בבל, תימן), אחר כך בארצות הים התיכון (כולל ספרד ופרובנס), ולבסוף גם באזורי צרפת ואשכנז.

במכתבו של הרמב"ם לתלמידו רבי יוסף ב"ר יהודה (איגרות הרמב"ם, עמ' שא), כותב לו רבינו: "כבר הגיע אלי כתב חכמי צרפת וזולתם בשמותם, מתפלאים ממה שנעשה, ומבקשים אותו בשלימותו, וכבר נתפשט לקצני הישוב". חלקים נוספים מהמכתב מובאים לקמן. וכן כותב רבינו אברהם בן הרמב"ם: "ואחר פטירת אבא מרי ז"ל פשט הקול כי פשטו החבורים הנזכרים (=משנה-תורה ומורה-נבוכים) בכל עבר הים ובמקומות רבים, והועילו לישראל בדקדוק אמונתם ובאור חכמתם" (מלחמות ה', עמ' נב, מוסד הרב קוק).

2. את הפולמוס שהתלקח בפרובנס שבצרפת הדרומית, בימי הרמב"ן, שהסתיים בשריפת ספרי הרמב"ם (המורה נבוכים וספר המדע של המשנה-תורה) בארנו בהרחבה בפרק על

לפנינו קטע מהמכתב:

דע, כי אני לא חיברתי זה החיבור כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם חיברתי – וה' הוא היודע – לעצמי תחילה⁵, להקל הדרישה והחיפוש למה שיצטרך אליו ולעת הזקנה, ולשם ה' יתעלה, כי אני – חי ה' – קנא קנאתי לה' אלקי ישראל, בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת, ומבלי דעות אמתיות ומבוררות, ועשיתי מה שעשיתי לשם ה' בלבד. וזה כלל אחד.

וכלל שני:

א. שאני ידעתי ונתאמת לי בעת שחיברתי, שהוא יפול בלא ספק לידי רע הלבב והמקנא – שיגנה מעלותי, ויראה שאין צורך בו, או שהוא חסר;

ב. ולידי הסכל, הפתי – אשר לא ידע שיעור מה שנעשה בו ויחשבהו מעט התועלת;

ג. ולידי המתחיל בעיון, המהביל, המשתבש – שיקשו עליו מקומות ממנו מפני שלא ידע להם עיקר, או שתקצר דעתו מלדקדק מה שדקדקתי;

ד. ולידי הירא-שמים לפי מחשבתו – הקופא על שמריו, הטיפש, שיתפוס על מה שנכלל בו מיסודי האמונה. ואלו הם הרוב.

ויפול בלי ספק לשורידים אשר ה' קורא, אנשי הצדק והיושר וטובי השכל, והם ידעו שיעור מה שעשיתי, אשר אתה הוא הראשון מהם, ואפילו לא יהיה לי בימי זולתך – די לי. וכל שכן שכבר הגיע אלי כתב חכמי צרפת וזולתם בשמותם, מתפלאים ממה שנעשה, ומבקשים אותו בשלימותו⁶. וכבר נתפשט לקצוי הישוב.

אך עם זאת ברור לרבינו שכאשר תשקוט סערת השווא בדורות הבאים, יכירו כולם במעלת הספר ובתועלתו הגדולה:

וכל מה שספרת לנו ממי שלא יקבלו כפי שראוי לקבלו – אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק... וזה כלל אחר: יורה שלא ארע לי מה שלא עלה על לבי.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

"המבקש להעלים מה שגילהו ה' – מוסיף לו גילוי!"

עיניו הצופיות למרחוק של הנשר הגדול שישב במצרים, ראו לא רק את המחלוקת העתידה לפרוץ אלא גם כיצד דווקא על ידי הפולמוס, עתיד הספר להתפרסם עוד יותר.

כך עולה מהמכתב הבא שכתב הרמב"ם עבור יהודי בגדאדי פשוט ואוהב תורה, מר יוסף נ' ג'בא. יהודי זה שהספיק להגות בדבריו של הרמב"ם ולחבבם, ולפתע שמע על הביקורת הקשה על הספר. בתמימותו העלה מר יוסף את כל הטענות ששמע על גבי גליון ושלחו לארץ מצרים אל הרמב"ם בכבודו ובעצמו. רבינו ראה את המכתב שנכתב מלב תמים ושלם וענה עליו באריכות לפי-דרכו.

וכך כותב הרמב"ם למר יוסף:

ואמנם מה שהגיע (=שנודע) לנו... שיש שם מי שמדבר עלינו רעות... ויצא משיטת הראוי בחיבורנו [המשנה-תורה]... אל תעשה דבר מזה, אנחנו מוחלים לכל מי שיעשה זה בשביל סכלותו...

וכל-שכן שהנאה בזה לנו כולנו... ויועילנו אנחנו גם-כן בעולם-הזה ובעולם-הבא: ואמנם העולם-הבא מבואר [ש"השומעים חרפתם ואינם משיבים" יזכו לשכר]; והעולם-הזה [יש גם שכר] – מפני שכל מי שמבקש להעלים מה שגילהו ה' – אמנם מוסיף לו גילוי.

איגרות הרמב"ם, עמ' תיח

6. הכוונה היא לחכמי-לוניל ובראשם רבי יהונתן הכהן, אליהם כותב הרמב"ם: "ואנשים גדולים ככם, הם ידעו מה שעשיתי" (איגרות הרמב"ם, עמ' תקב).

5. כאן מגלה הרמב"ם כי הספר נכתב לכתחילה כספר לשימוש אישי ואחר כך רקם התוכנית לחבר הספר עבור האומה כולה.

כך טבע הדברים: כאשר הספר מתחיל להתפרסם ויש שמגנים אותו, עצם הביקורת והמחלוקת מגבירה את ההתעניינות בספר, והתוצאה היא פרסום עמוק ורחב יותר. המחלוקת על המשנה-תורה, אם-כן, הייתה דווקא אחד הגורמים לפירסומו ותפוצתו הרחבה!

ראשית הפולמוס על אחרית הימים

כפי שצפה הרמב"ם מראש על הביקורת מטיפוס "הירא-שמים לפי מחשבתו – שיתפוס על מה שנכלל בו מיסודי האמונה", כך אמנם קרה בפועל. התחלת הביקורת והחריפה ביותר היתה בנושאי 'עולם הבא' ו'תחיית המתים'. נושאים אלו, שנוגעים בעקרי האמונה, הם מטבעם נושאים שעלולים להצית מחלוקת.

כך כותב הרמב"ם בספרו הראשון, ספר המדע, כשהוא מגדיר את המושג 'עולם הבא':

העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת, הואיל ואין בו גויות אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא דבר מכל הדברים שגופות בני אדם צריכין להן בעולם הזה... אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה.

הלכות תשובה, פרק ח הלכה ב

דברי הרמב"ם בעצמם היוו חידוש גדול בזמנו, שכן כאן בספרו ההלכתי הניח יסוד שהיה בניגוד לפירוש המקובל והפשטני של מסורות רבות בעניני 'עולם הבא' – תחיית הנשמה בגוף.⁷

על דברים אלו של הרמב"ם משיג הראב"ד⁸, וכדרכו במלים ברורות וחריפות. מלבד זאת שלדעתו, הגדרת הרמב"ם ב'עולם הבא' אינו נכון, הרי משמע מדבריו שאינו מאמין במושג של תחיית המתים לגופות, ועיקר ותכלית השכר של 'עולם הבא' הוא עולם הנשמות, בלי הגוף. כדי להפריך את שיטתו של הרמב"ם, הראב"ד מביא כמה מאמרי חז"ל שמהם הכרח שעולם הבא הוא כפשוטו – כשהנשמה בגוף:

העוה"ב אין בו גוף. א"א (=אמר אברהם): **דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד, וחיי ראשי לא היה דעת חז"ל על זה**, שהרי אמרו כתובות¹⁰ "עתידין צדיקים שיעמדו בלבושיהן ק"ו מחטה וכו'", וכן היו מצוין לבניהם¹¹: "אל תקברוני בכלים לבנים ולא בשחורים שמא אזכה", וכן אמרו¹²: שלא ישובו הצדיקים לעפר אלא עומדין בגוייתם. וכן אמרו¹³: "במומם עומדין ומתרפאין".

וכל אלה מוכיחים כי בגוייתם הן עומדין חיים, אבל אפשר שהבורא ישים גוייתם חזקות ובריאות כגוית המלאכים וכגוית אליהו זכור לטוב ויהיו העטרות כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל.

ראב"ד, הלכות תשובה, פרק ח הלכה ב

7. על נושא זה ראה באריכות בחלק ג' של 'ספר המבוא' בפרק 'איגרת תחיית המתים'. כאן נתמקד בעיקר בביקורת השייכת לעצם התקבלות המשנה-תורה.

8. עד לתקופת הרמב"ם המונח 'עולם הבא' היה מקובל בפני כולם פשוטו כמשמעו: עולם שיבוא לעתיד עם תחיית הגופים המתים, ואז יקומו כולם שוב בעולם הזה ויחיו וייהנו מזיו השכינה. בניגוד לזה הגדרת הרמב"ם ב'עולם הבא', נתפסת כמהפכנית מאד בזמנו: לשיטתו 'עולם הבא' הינו עולם הנשמות אחרי שנפרדו מהגופות. והטעם שנקרא 'עולם הבא' (אינו בגלל שהוא עומד להיבראות, שהלא קיים גם כעת במקביל לעולם שלנו), הוא מכיוון שלכל אחד ואחד זה עומד לבא רק לעתיד – אחרי שנשמתו נפרדת מגופו. דבר זה כלשעצמו הינו חידוש מרעיש, אך היתה לכך משמעות נוספת, שהפקעת המושג 'עולם הבא' ממשמעותה הפשוטה והשגורה אצל כולם נתנה פתח גדול לחשוב שלפי הרמב"ם תחיית המתים גם היא זמן רוחני, שכן האריך רבינו להגדיר מהות 'עולם הבא' כתופעה רוחנית – "אין בו לא אכילה ולא

9. הראב"ד והרמב"ם בני אותו דור היו, אף כי הראב"ד היה מבוגר יותר. התשב"ץ (ח"א סי' עב) מביא שמצא כתוב בשם הראב"ד על הרמב"ם: "הוא נער ואנחנו ישישים" ("ולא נקרא ישיש אלא זקן וחכם" – הראב"ד בסוף פירושו לקינים). כאשר הגיע ספרו של הרמב"ם אל רבינו כבר היה הראב"ד בא בימים וההשגות על המשנה-תורה הן אפוא מיצירותיו האחרונות.

10. עמ' קיא, ב.

11. שבת קיד, א.

12. "תנא דבי אליהו: צדיקים שעתידי הקדוש ברוך הוא להחיותן אינן חוזרין לעפרן" (סנהדרין צב, א).

13. סנהדרין צא, ב.

חשוב להדגיש, שהיה כאן חשד שווא מלכתחילה, שהרי הרמב"ם בעצמו אינו כותב בשום מקום במפורש שתחיית המתים היא תופעה רוחנית. כמו כן, הוא מכליל את אמונת תחיית המתים ב"ג עיקרים המפורסמים שלו בפירוש המשניות¹⁴. ובהלכות תשובה¹⁵ פוסק רבינו במפורש שכל מי שכופר בתחיית המתים אין לו חלק לעולם הבא. אך עם זאת משתיקת הרמב"ם על תחיית המתים ועניינה – התעורר חשד זה.

נושא זה היה מאד חשוב בעיני גדולי ישראל בזמן הרמב"ם, והרעיש את העולם התורני. בעיקר חששו גדולים אלו (כהראב"ד המובא לעיל) שהרמב"ם חלילה כופר ב'תחיית המתים' פשוטו כמשמעו – נשמה בגוף. ואמנם עד כדי כך היה החשש מלווה את רבינו כצל, שהרמב"ם היה מוכרח לכתוב איגרת ארוכה להבהיר את שיטתו – 'איגרת תחיית המתים'.

פולמוס בבל: מאבקו של הגאון רבי שמואל בן עלי

ההתנגדות הראשונה שהתפרצה מיד בהופעת הספר היתה מבגדאד שבבל. שם, בערש התלמוד, בישיבת 'גאון-יעקב', שבה כיהנו האמוראים והגאונים¹⁶ מחוללי העיון התלמודי וראשי הפסיקה, פרצה המחלוקת.

באותה שעה עמד הגאון מבבל, ראש הישיבה רבי שמואל בן עלי, שהיה אישיות גדולה ומפוארת – כמעט מלכותית¹⁷, בעל שיעור קומה תורני גדול מאד, והוא יצא עם תלמידיו למאבק חריף נגד הרמב"ם והמשנה-תורה שלו. אחד הנושאים שחלק הגאון על הרמב"ם היה בקשר לסוגיית תחיית המתים. רבי שמואל חיבר איגרת ארוכה¹⁸ נגד שיטתו של הרמב"ם, והיה הגורם העיקרי שבגללו כתב הרמב"ם (בשנת ד'תתקנ"א-1191) את 'איגרת תחיית המתים' שלו¹⁹.

תוך כדי ניהול הפולמוס הגדול בענין זה, ערער הגאון גם על פסק הלכה של הרמב"ם בסוגיית נסיעה בנהרות בשבת (כפי שנביא בהמשך²⁰). הרמב"ם בתשובה לבבל פסק להתיר לשוט בספינה בשבת בנהרות הגדולים של בבל, הפרת והחידקל, ובנילוס של מצרים. כנגדו פסק רבי שמואל בן עלי שאין שום היתר, בגלל שהספינה מוציאה את הנוסעים אל מחוץ לתחום שבת. במרכז הוויכוח עמדה השאלה אם איסור יציאה מתחום שבת חל רק על הימים הגדולים או גם על הנהרות, ואם 'איסור תחומין' הוא מן התורה או רק מגזרת החכמים.

ממנו. והוא צדיק ועניו ומלא תורה, ולובש בגדי זהב וצבעונין כמלך".

ורבי בנימין מטולידו במסעותיו כותב: "רבי שמואל בן עלי, והוא ראש הישיבה הגדולה 'גאון יעקב', והוא לוי ומיוחס עד משה רבינו ע"ה".

18. 'איגרת רבי שמואל בן עלי בענין תחיית המתים' יצא לאור ע"י י. צבי לנגרמן, ונדפס בקובץ על יד, סדרה חדשה ספר טו (כה), עמ' 39, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשס"א.

19. כך כותב הרמב"ם: "וכבר הגיענו מאמרו [שכתב רבי שמואל] ש"צ הנכלל בה כל הדרשות הנזכרות בתחיית המתים. וכבר חברנו בזה גם כן מאמר (=איגרת תחיית המתים) מנקה אותנו ממה שהוציאו עלינו משם רע ובארנו בו מה שתשמענו" (תשובות הרמב"ם, סימן שי).

וכך מעיד הרמב"ם באיגרת תחיית המתים: "וכאשר... הגיעו אלינו כתבים ממקצת חברינו מבבל, זכרו ששואל מאנשי תימן שאל על העניינים ההם בעצמם (=עניני תחיית המתים) לזה ראש ישיבה רבינו שמואל הלוי הנסמך בבגדד בזמננו זה, ושהוא חבר להם מאמר [נגד שיטת הרמב"ם] בתחיית-המתים...".

20. ב'שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל'.

14. "והיסוד השלשה עשר תחיית המתים, וכבר ביארנוהו". אך יש לציין שבניגוד לשאר הי"ג עיקרים, שם מאריך הרמב"ם ולעיתים בהרחבה (כמו בעיקר השביעי של נבואת משה). הרי בביאור העיקר על תחיית המתים כתב רק שתי מילים – "וכבר ביארנוהו". כמובן, שקיצור זה ערר חשד.

15. "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורוסין והכופרים בתורה והכופרים בתחיית המתים ובביאת הגואל..." (הלכות תשובה, פ"ג ה"ו).

16. ה'גאונים' נקראו כך, לכמה דעות, על-שם הישיבה 'גאון-יעקב'.

17. תיאור יפה ומרומם על רבי שמואל בן עלי והשפעתו העצומה יש במסע ר' פתחיה מרגשנגבורג: "ראש הישיבה בבגדאד רבי שמואל הלוי בן עלי, והוא שר ומלא חכמה בתורה שבכתב ותורה שבעל-פה וכל חכמות מצרים, ואין דבר נעלם ממנו וידוע שמות וכל התלמוד יודע בגירסא... ויש לראש-הישיבה כאלפיים תלמידים בפעם אחת, וסביביו כחמש מאות ויותר... בכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי ובארץ-בבל אין להם דיין אלא מי שמוסר רבי שמואל ראש-ישיבה. ונותן רשות בכל עיר לדון ולהורות, וחותרו הולך בכל הארצות ובארץ-ישראל, והכל יראים ממנו. ויש לו כששים עבדים משרתים שרודים את העם במקלות... ויראים

"מבקשים ומתחננים שידקדק על כל מלה ומלה"

ויכוח תורני זה אירע כבר אחרי הופעת משנה-תורה בעולם וכבר הופץ והתקבל בעולם כולו. העולה מחילופי מכתבים אלו בין הרמב"ם ורבי שמואל בן עלי, שהגאון לא עיין כראוי במשנה-תורה כדי להבין את שיטות הרמב"ם. בעקבות זאת כתב הרמב"ם לגאון דברים חריפים ביותר, שאילו היה מעיין בו כראוי היה חוסך לכתוב אליו דברים ברורים ופשוטים.

הנה כמה קטעים מאלפים ממכתבו של רבינו:

הסתכלנו במה שזכר הגאון הגדול רב שמואל הלוי ראש הישיבה של גולה שמרהו צורו בזו השאלה.

תשובות הרמב"ם, סימן שי

רבינו פותח את מכתבו אל הגאון מבבל בסגנון של 'מין מקרבת ושמאל דוחה'. נאמן לשיטתו הידועה, "קבל את האמת ממי שאומר"²¹ פורס 'המורה הגדול' לפני רבי שמואל בן עלי 'שיעור בהשקפה' – מוכן היה הרמב"ם לשמוע מכולם, "אפילו השיב עלינו הקטן שבתלמידיו", ואף ישמח בדברי הביקורת ויחזור בו מדבריו הקודמים, אבל זאת אך ורק בתנאי שהביקורת תהיה "תשובה אמיתית":

...ואין ספק אצלי שנדמה לו (=לרבי שמואל בן עלי), ישמרהו צורו ויחיהו, שאנחנו כרוב בני אדם שיקשה להם כשיסתור אדם דבריהם או ישיב עליהם דבר. וכבר הצילנו ה' מזה. **ובורא עולם יודע כי אפילו השיב עלינו הקטן שבתלמידיו או חבר או מתקומם היינו שמחים בזה אם השיב תשובה אמיתית, ונשמח במה שיעוררנו עליו במה שנתעלם ממנו.**

...ואף על פי ששמו אצלנו גדול, ומעלתו נשאה ומדרגתו בחכמת התלמוד כפי מה שנתפרסם עליו [גדולה], והוא בלא ספק זקן ויושב בישיבה, ואף על פי כן לא נתפוס עליו במה שנראה לו ממאמרנו. **כי אין זה בשביל קצור שכלו ולא לרחוק זכרוננו אלא בשביל מעט הסתכלות לדברינו, והיותו מעיין בה אגב שטפא בתחלת העיון, וארע לו בשביל זה מה שאני מבאר שנדמה לו דבר בדבר אחר.**

...וההקדמה שאמר שטעינו בה עד שנתנצל עלינו באמרו "שגיאות מי יבין"²²... ואיך לא יהיה תימה, וחבורינו כבר הגיעו לאלה האדונים בבבל ושמענו שבהם פוסקים רובי הישיבות... והיה לזה הגאון, יתמיד ה' ימיו, [כדי להבין את הסוגיא] שיעמיק בחבור [משנה-תורה] פרק כ"ז מהלכות שבת... ויעיין בו כראוי עד שיתבאר לו אמיתת מה שאמרנו.

...ובורא עולם עד עלינו שמעולם לא חשבנו שיתעלם זה מעיני תלמיד חכם שיהיה צריך להאריך בו זה האורך הגדול... ולמה יאסרו הנהרות שמימיהן מרובין איסור גמור כמו דגלת ופרת ונהר מצרים שעליהם היתה השאלה המוקדמת, וניכרת האמת שהם עמוקים מאד.

שם

21. לשון הרמב"ם בהקדמתו לשמונה-פרקים.

22. תהלים יט:יג. הרמב"ם מזכיר פסוק זה כתגובה לדברי רבי שמואל בן עלי, שלמרות ששיבח את הרמב"ם ואת חיבורו, רמז לו הגאון שהוא מייחס לו טעות בפסיקת הלכה, ומתוך דבריו מזכיר את הפסוק "שגיאות מי יבין". וזה לשון פתיחת המכתב של הגאון מבבל: "הראנו הזקן הישר הכהן יקירנו מר אברהם יצ"ו הוראה באה מכבוד גדולת קדושת

הדרת אדירנו רבינו משה הדיין המובהק הגבור חכם הדור ש"צ בהתרת ההליכה בנהרות הגדולות כדגלת ופרת בשבת... ואף על פי שזה האדון הרב הגדול יאדירנו צורו בעל חכמה מפוארה והשקפה על מיני חכמות וחסדיו נוראים וחבוריו מפורסמים במדינות ומתפשטים ולא סרנו מלשבחם ומספר בשבחם... אבל מאמר האמת אין ראוי להניחו... ואמר הנביא ע"ה "שגיאות מי יבין" (תשובות הרמב"ם, סימן שט).

תחום שבת; תחומין

התחום שממנו אסור לאדם לצאת בשבת.

בפרשת המן נאמר: "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמות טז:כט), כלומר: התורה אסרה לצאת אל מחוץ לגבול העיר יותר משנים עשר מיל. שיעור זה נלמד מגודלו של מחנה ישראל במדבר, שלגביו ציוה משה רבנו: "אל יצא איש ממקומו". חז"ל מדדו את מקום חניית המחנה שהשתרע "מבית הישימות עד אבל השטים" (במדבר לג:מט) ומצאו שאורכו שלוש פרסאות שהן שנים עשר מיל.

וכדי לסיים בטעם טוב, הרמב"ם לובש בגדי סגור:

...וראינו בדברי הגאון [רבי שמואל] ש"צ חמלה גדולה עלינו ורחמנות בשביל שלא רצה לדקדק בכל מלה ומלה שהיו באותה התשובה בכתב ידיו, ואנחנו מבקשים ממנו עתה ומחלים את פניו ומתחננים... שידקדק על כל מלה ומלה שבזו התשובה.

שם

"לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן!"

המחלוקת עם הגאון, ראש הישיבה מבבל, נגעה עמוק בנפשו של הרמב"ם, ובעקבות זאת כשכתב הרמב"ם לתלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה²³, הביע בפניו את תמיהתו על זה ששלח אליו את האיגרת של תחיית המתים שכתב רבי שמואל בן עלי נגדו:

ואמנם ענין המאמה, נפלאתי על הבן (=רבי יוסף ב"ר יהודה), איך שלחו לי כדי שאראה ממנו חוסר ידיעתו? מה אתה סבור, שאני חושב אותו, או גדול ממנו, לידע דבר? לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן, ותועה כמו שתועה זולתו. ה' יודע, כי נפלאתי היאך יכול לומר אותם דברי האֱלֹהִים!

איגרות הרמב"ם, עמ' שי

שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל

מכל הביקורות על הרמב"ם (שנפרט להלן), נראה שמחלוקת זו, בין הרמב"ם והגאון מבבל היתה הקשה ביותר. וטעמא בעי – מדוע? האם יש עוד דבר המסתתר מאחורי מחלוקת זו?

מסתבר, שבויכוח זה מסתתרת התנגשות עקרונית בין השקפת הרמב"ם לבין השקפת הגאון. לדעת רבי שמואל בן עלי הוא היורש האמיתי וממשיך השושלת של גאוני בבל. בעיניו, תקופת הגאונים לא הסתיימה בפטירת רב האי גאון²⁴, אלא הוא, ואף תלמידיו, המשיכו את המסורת ואת השושלת. ולמרות שבעיני כלל ישראל כבודה של הגאונות הבבלית בסורא ופומבדיתא כבר ירד, רבי שמואל השתדל, ובמידה מסוימת, אף הצליח, להמשיך לייצג את תורתה של בבל.

כמו כן יחסו של הרמב"ם לגאוני בבל לא היה חד וחלק. הוא לא קיבל את סמכותם של גאוני בבל בהלכה בכל מקום, לא רק את פסקיהם של רבי שמואל בן עלי בבגדד, אלא אפילו את פסקיהם של הגאונים המפורסמים הקדומים של סורא ופומבדיתא, כדוגמת רבי סעדיה גאון, רב שרירא גאון, ורב האי גאון. בהקדמתו למשנה-תורה, רבינו קבע שפסיקות הגאונים היו בעלות סמכות מקומית בלבד ולא חייבו את קהילות ישראל²⁵, ובעקבות זאת לא היסס הרמב"ם לדחות את תקנות הגאונים, ופעמים אף בלשון חריפה²⁶, וקיבל רק את התקנות שהתקבלו בכל ישראל.

בין אחרון. ודברים הללו בדינים גזירות ותקנות ומנהגות שנתחדשו אחר חיבור הגמרא. אבל כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמי הגמרא ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם" (הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה). הדבר בא לידי ביטוי בדברי הרמב"ם: "ואמרו הגאונים שיש להם בבבל מנהגות אחרות במורדת, ולא פשטו אותן המנהגות ברוב ישראל. ורבים וגדולים חולקין עליהם ברוב המקומות, ובדין התלמוד ראוי לתפוש ולדון" (הלכות אישות, פ"ד הי"ד).

26. לדוגמא: "מי שהיו לו מעות פקדון ביד אחר... זהו הדין שיראה לי מן הגמרא. אבל הגאונים תקנו... ועוד תקנו... ודברים אלו דברים קלים הן עד מאוד ורעועים..." (הלכות שלוחין ושותפין, פ"ג ה"ז).

23. תלמיד זה, רבי יוסף ב"ר יהודה, היה זה שכתב הרמב"ם בעבורו את המורה-נבוכים, וכן את המכתב של הארבעה סוגי יהודים שיבקרו את המשנה-תורה, כפי שכתבנו בהתחלת הפרק.

24. במסורת-ישראל המקובלת שמור התואר 'גאון' רק לראשי-הישיבות שבבבל, וגם זאת רק עד רב האי גאון ש"הוא היה סוף הגאונים" (דברי הראב"ד הראשון בספר-הקבלה).

25. כך משווה הרמב"ם בהקדמתו את תוקף התקנות שבתקופת הגאונים לזו שבתקופת הגמרא: "אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגורה בית דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון

לאור זאת לא יפלא שהמשנה-תורה נתקל בבגדד בביקורת מצד הגאון רבי שמואל בן עלי. ומכיון שחש הגאון לכבודה של מוסד הגאונות, ראה צורך לשלול לגמרי את סמכותו של המשנה-תורה וספרי הרמב"ם בכלל. הדבר בא לידי ביטוי באופן בולט בשאלה זאת של נסיעה בנהרות בשבת. ראש הישיבה הבבלי גייס את מסורות הגאונים הבבליים שאסרה, ולדעתו פסק-דין זה של הגאונים אסור לשום אדם להרהר אחריו.

על טענה זו השיב הרמב"ם, בהמשך מכתבו לרבי שמואל בן עלי, שעצם הבאת דעות גאונים לא מכריעה את ההלכה, שכן יש לבדוק כל הלכה לגופה, ולברר את אמיתות הפסק-דין. ומלבד זאת ענה הרמב"ם (כשהוא מפרט את שמותם של גאוני ספרד): "כמו שאתה, הגאון מבבל, הזכרת שמות של גאונים האוסרים, כך יש לנו במסורת שלנו גאונים²⁷ שחולקים ומתירים":

וידוע הוא ומפורסם שנהר אשביליה (=נהר סיביליה העובר בסמוך לקרדובה) בינו ובין היום המלוח שמונים מילים, ובאות בו הספינה וטוענים אותן שמן... והן (=הספינות) באות לאלכסנדריה תמיד וישראל באים בהם חכמים ותלמידים לפני כל הגאונים שיש שם. ומה שאני זוכר מהם הם: רבנו חנוך ורבנו משה בנו, ורבנו יצחק בן גיאת, ורבנו יצחק בן ברוך, ורבנו יצחק בעל ההלכות (=הרי"ף), ורבנו יוסף הלוי תלמידו ז"ל, ומעולם לא נשמע מהם בזה איסור, וכן כל אנשי מצרים.

וזה אינו אצלנו ראיה (=העובדה שחכמים מסוימים מתירים), ואמנם, אמרנו זה לזה הגאון ש"צ בשביל אמרו שיש אצלם גאונים אסרו זה, והודענוהו שיש גאונים אחרים אצלנו אירע להם הלכה-למעשה בהתרו.

תשובות הרמב"ם, סימן שי

ואכן, רבינו נושא ונותן ללא הבחנה עם כל חכמי ישראל שאחרי חתימת התלמוד, ומעניק לכולם חשיבות זהה. וכך רואים גם מפסק-דין מעניין של רבינו במשנה תורה: "הקנים המתוקים... כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה, ומקצתם אמרו בורא פרי העץ... ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל" (הלכות ברכות, פ"ח ה"ה).

וכמה נאה השבח של רבי ידעיה הפניני על הרמב"ם (בן דורו של הרשב"א) בספרו בחינות-עולם: "אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות, הרב המורה הגדול רבינו משה בן הרב הגדול רבינו מיימון זצ"ל".

27. הרמב"ם אינו מבדיל בין חכמי בבל לחכמי שאר ארצות מאחרי חתימת התלמוד בבלי, והוא מכנה את כל החכמים מחתימת התלמוד בבבל עד לדורו בספרד ובצרפת בשם הכולל: 'גאונים'. וכך כותב הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וכל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד ויצא להם שם בחכמתם הם הנקראים גאונים. וכל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת למדו דרך הגמרא והוציאו לאור תעלומותיו וביארו עניניו (הכוונה לרבינו-חננאל ורבינו-גרשום)... ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין איסור והיתר, וחייבו ופטרו, בדברים שהשעה צריכה להם (הכוונה בעיקר לרי"ף). וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחוברה הגמרא ועד זמן זה".

רבינו אברהם המצרי מול רבי דניאל הבבלי

הקושיות וההשגות של הגאון מבבל הסעירו את העולם התורני ויצרו מחלוקת אדירה – מחלוקת שאיימה לעצור את ההשפעה העצומה של חיבורו הגדול. ולמרות השתדלות הרמב"ם, לא זו בלבד שרבי שמואל בן עלי לא הודה לדברי הרמב"ם אלא שהפולמוס נמשך בדור הבא. הדיון נמשך על ידי ממלא-מקומו של הרמב"ם, בנו רבינו אברהם (הראב"ם), ובין אחד מתלמידיו הגדולים של רבי שמואל בשם רבי דניאל הבבלי.

ברכת אברהם

תשובות הראב"ם להשגות רבי דניאל הבבלי על המשנה תורה.
שנת ה'תר"ך (1860)

בחדש אדר שנת ד'תתקע"ג (1213), כתשע שנים אחר פטירת הרמב"ם, שלח רבי דניאל הבבלי את השגותיו על ספר-המצוות ומשנה-תורה אל הראב"ם. בן כ"ז שנה היה אז רבינו אברהם ולמרות שהיה טרוד מאד, כי זמנו היה "מקצת לקוח לעבודת גויי הארצות" כרופא לסולטאן, ו"מקצתו משועבד לניהול כרם ה' צבאות"²⁸ כנגיד בישראל. בכל זאת מיהר הראב"ם להשיב על כל קושיותיו והשגותיו של רבי דניאל, וכבר בחודש אב אותה שנה שלח לו עליהן את תשובותיו!

מכתביו של רבי דניאל ותשובותיו של הראב"ם נערכו בתור שני ספרים נפרדים: 'מעשה נסים' – טענות ומענות על ספר-המצוות (כפי שכבר עסקנו בפרק על ספר-המצוות), ו'ברכת אברהם'²⁹ – טענות ומענות בעניין המשנה-תורה. לאורך הארבעים ושבע השגות וקושיות של רבינו דניאל על המשנה-תורה ניכרת גדלותו בתורה, ואת העיון העמוק שלו במשנה-תורה של הרמב"ם. לא ניכר שום זלזול כלפי הרמב"ם, ואדרבה, הכל בכבוד גדול. אך חשוב להדגיש שרבי דניאל, כתלמיד ישיבת בבל, מייצג את רבו הגאון שמואל בן עלי, ואי-לכן בנו של הרמב"ם, רבינו אברהם תוקף אותו בחריפות רבה.³⁰

"למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו?"

בתשובה אחת הראב"ם מטיף לו מוסר על חוסר ההתבוננות שלו³¹:

למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו ותדבר כל אשר יעלה על לבך קודם שתתבונן בענין דברך, ותראה אם יש בהן ממש או לא?!

ברכת אברהם, סימן ו

ואחר פטירתו לחיי העולם נתגלו לי ראיותיה וכתבתי אותן בפירוש מסכת פסחים שחברתי אותו" (ברכת אברהם, סימן (ב)).

"זו הקושיא קשיא לי מכמה שנים ועמדתי בה הרבה... [ואחר דיון בזה, מסיים] ואף על פי שקושיא יפה היא וראוי לעמוד בה ולא נתגלה לי בקושיא זו פירוק ברור. והאל יפקח עינינו כולנו לראות המים ולרוות צמאוננו" (שם, סימן יב). "זו הקושיא דקדוק בינה יש בה וראוי לשבחה אבל כשעיינתי בה מצאתי פירכא בעזרת הבורא..." (שם, סימן מא).

31. כאן הבן ממש הולך בדרכו של אביו. דברים אלו של הראב"ם מזכירים לנו את דברי הרמב"ם לרבי שמואל בן עלי (כפי שהבאנו לעיל), שם הוא מטיף לו מוסר שחייב הגאון להתעמק יותר במשנתו לפני ששואל שאלות.

28. ציטוטים אלו לקוחים מלשונו של הראב"ם בפתיחת ברכת-אברהם.

29. המהדיר הרב בער גאלדבערג מפרז הוציא לאור בשנת ה'תר"ך (1860) את ברכת-אברהם בדפוס. בשער הספר כתוב: "על שאלות והשגות שיעשה רבינו דניאל הבבלי ז"ל... היו בכתובים זה שש מאות וחמשים שנה והועתקו מספר כתב יד אשר נמצא באוצר הספרים הגדול אשר באוקספורד בארץ בריטניה".

30. מאידך, יש לציין שלעתים רבינו אברהם משבח את קושיותיו של הגאון מבבל, ולדוגמא:

"זו ודאי קושיא שראוי להקשות כמותה וכמה זמן נתקשת לי קושיא זו בחיי אבא מארי ז"ל עד שפירש לי טעמא מסברא

"וכי לתינוקות של בית רבן השיב!"

בעוד תשובה מרמז לו על ההבדל בין חכמי-לוניל שחכמים היו ודי להם ברמז, ואילו לרבי דניאל יש צורך להאריך ולפרט:

...ושהקשית על פירושו [של הרמב"ם לחכמי-לוניל]... כמה תמיהא קושיא זו! וכי לתינוקות של בית רבן השיב עד שיצטרך [הרמב"ם] להעתיק לשון התלמוד מלה במלה וירחיב בפירוש כאשר ישיבו החכמים למקצת השואלים! לא השיב ז"ל ופירש אלא לחכמים גדולים ולפיכך הספיק לו עמהם ראשי הפרקים... ואני ארחיב לך בדברים עד שיתברר לך ענין דבריו.

ולאחר שהבהיר לשואל את הפירוש הנכון של אביו, סיים הראב"ם:

...כל אלו הפרקים והפירושים אף על פי שאינן מפורשים בתשובתו ז"ל יוצאין הן מכח אותן הדברים המעוטין שהשיב [הרמב"ם] לרבי יונתן [הכהן מלוניל] ז"ל. וזה ששתק מלהרחיב בפירוש לפי שתשובתו לחכמים גדולים היתה ואין מפרשין לחכם...

שם, סימן מב

"אין זו הקושיא אלא בושה!"

כשאלתו של רבי דניאל כך עונה לו רבינו אברהם, ולעתים בחריפות יתירה. וכך כותב הראב"ם על שאלתו ב'ספר הפלאה' – "במופלא ממך אל תדרוש":

שאלה:

ואמר הרב זצ"ל בספר הפלאה שלו "האומר הרי הן עלי כבכור הרי אלו מותרין"...

תשובה:

"במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור"³², בחיך אמור לי מאחר שדבריו מופלאים בעיניך עד שלא תבין בדקדוק עניניהם למה תמהר להקשות עליהם ותראה בדבריך כאילו אתה מתעתע בהם! ואני אומר לך: מי הכניסך לכך עד שנוקשת באמרי פיך? דמית שאבא מארי זצ"ל נעלמה ממנו אותה הברייתא שהבאת בקושיתך ושנגלה לך סוד שלא נגלה לו! ואתה לא הבנת ענין דבריו, ומפני זה נראה לך דאיכא קושיא עליו!...

אין זו הקושיא אלא בושה!

שם, סימן מו

"אין שבח להרבות מנין הקושיות"

בסיום הספר מזמין הראב"ם את רבי דניאל לשלוח עוד שאלות אליו, אך רק בכובד ראש, כי "אין שבח להרבות מניין הקושיות", ובתנאי שטרם שהוא ישלח את השאלות "ישאל מחכמים שיהיו עמו":

הנה פירשנו לחכם הנכבד והנבון שי' כל המקומות שנסתפקו לו שעמדנו עליהם, ואותן שלא היה לו פנאי להעתיק אותן לא ידענו מה הם, ואם ירצה לשגר אותן ישגר.

אבל [בתנאי] אחר שיתישב בהם ויעיין בעניניהם, וישאל מחכמים שיהיו עמו, ודבר שלא ימצא לו מפרש ישגר אותן, שהזמן דחוק עלינו בעונותינו הרבים... ואין שבח להרבות מנין הקושיות... שם, סימן מז

פולמוס ספרד: מאבקו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה

מארץ בבל עוברים לארץ ספרד. כמה שנים אחר פרשה זו עם רבי שמואל בן עלי התעורר בארץ ספרד אחד מגדוליהם, רבינו מאיר ב"ר טודרוס אבולעפיה מטולידו, הרמ"ה, והחליט לחלוק ולעצור את השפעתו העצומה של הרמב"ם בספרד.

שלא כביקורת הבבלי, שבשורשה היתה גם מאבק סמכותי, הרי הביקורת של הרמ"ה יסודה בהשקפה, ומשם יצא לערער על כל מה שכתוב בספר משנה-תורה. נראה שהשקפות הרמב"ם על מהות עולם-הבא, ובמיוחד החשש שהרמב"ם סבור שתחיית-המתים הינה תופעה רוחנית בלבד – התנגשו בהשקפת עולמו של הרמ"ה בצורה יסודית. הרמ"ה כנראה היה מראשוני המקובלים בספרד³³, ומכאן התעורר להיאבק נגד תפיסת עולמו של הרמב"ם שנקבעה כהלכה פסוקה במשנה-תורה.

הרמ"ה, שהיה אז עדיין צעיר לימים³⁴, הבין היטב שהוא יצטרך את תמיכתם של גדולי ישראל כדי ללחום נגד הרמב"ם. בעקבות זאת ניסה בכל כוחו לגייס למלחמתו את חכמי-פרובנס, ובראשם רבינו יהונתן הכהן מלוניל, שהיו ידועים כ'חסידים' מובהקים של הרמב"ם. הרמ"ה כתב להם איגרות ארוכות של השגות נגד הרמב"ם במשנה-תורה, הכוללות גם השגה חריפה על שיטתו בתחיית-המתים. לדעתו, אם הם, חכמי-פרובנס, יקבלו את טענות הרמ"ה נגד הרמב"ם, הרי זהו ה'נשק' המתאים ביותר לעצור את השפעת המשנה-תורה.

ספר זה שקיבל ממחברו את השם 'כתאב אלרסאיל' (= 'ספר האיגרות', ומפורסם בשם 'איגרות הרמ"ה') מתאר את השתלשלות הדברים מיד בפתחו.

וכך כותב הרמ"ה:

...כי אני (=הרמ"ה) השגתי על הרב הנעלה הפילוסוף הנכבד רבי משה נר"ו בר מימון נ"ע בן-עובדיה³⁵ על הכחישו תחיית-המתים לעולם-הבא בחיבורו הידוע בשם משנה-תורה... והייתי מתכתב בזה עם ר' יהונתן הכהן נר"ו³⁶ אשר בלוניל וחבריו.

איגרות הרמ"ה, סימן א

עלי וברכני בברכה המשולשת, והיא שעמדה לי בבחורותי, וגם עד זקנה ושיבה ת"ל. והאמת הוא אשר סוד הלבנה הוא סוד גדול ונורא לפי שהיא רומזת אל לבנה העליונה... וזה הוא **סוד סתום וחתום**... (אוצר-הכבוד, עמ' מה, סטמה, תרפ"ו).

34. הרמ"ה נולד לפי ההערכות בין השנים ד'תתקכ"ה (1165) לד'תתק"ל (1170) – ואת המערכה נגד הרמב"ם פתח בשנת ד'תתקנ"ט (1199), והוא בשנות השלושים לחייו.

35. שם משפחתו של רבינו היה 'נ' עבד-אללה', כפי שהזכרנו בפרק הראשון. ובתרגום 'בן עובדיה'.

36. =נ'טריה ר'חמנא ר'פרקיה (ה' ישמרהו ויחיהו).

33. כך נראה מדברי אחיינו של הרמ"ה, השר והמקובל רבי טודרוס ב"ר יוסף: "ושמעתי אומרים על שם דודי ר' מאיר הלוי ז"ל שהיה מזהיר הזהירות רבות שלא להסתכל בלבנה וכמו שהזהירו רז"ל שלא להסתכל בקשת. ואשריו ואשרי חלקו אשר זכה אל התורה התמימה ואל **החכמה פנימי נעלמה**".

בהמשך משבח רבי טודרוס את דודו הרמ"ה, וכן מתאר את ה'סוד הגדול והנורא': "ואוי לדור שניטל כבוד מביניהם, ואוי לי שלא זכיתי ללמוד תורה לפניו (=לפני הרמ"ה), כי אם בפרק 'הכונס צאן לדיר' ואני כבן עשר. וברוך המקום אשר זיכני לראות את הדרת פניו לעת זקנתו וסמך את שתי ידיו

רבי מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולעפיה – הרמ"ה

בערך ד'תתק"ל (1170) בורגוס, צפון-ספרד – ה'ד' (1244) טולדו, ספרד

מפרש תלמודי, פוסק, בעל-מסורה, ומקובל, מראשי חכמי ספרד בסוף האלף החמישי. חי ופעל בטוליטולא (טולידו) שבספרד. בנוסף לספרו כתאב אלרסאיל (איגרות הרמ"ה) המתקף את שיטת הרמב"ם בקשר לתחיית המתים, חיבר עוד כמה ספרים. ספרו החשוב על התלמוד, 'פרטי פרטין', כשמו כן הוא, בנוי בשיטה של ניתוח כל עניין בתלמוד לפרטי פרטיו, ואחר כך "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". הספר היה נכבד מאוד בעיני הפוסקים אחריו, שהביאו אותו רבות וסמכו עליו להלכה. מחיבור זה הגיע לידינו רק שתי מסכתות בלבד – סנהדרין ובבא בתרא, שנדפסו בשם 'יד רמה'.

הרמ"ה חיבר גם ספר על מסורת המקרא בשם 'מסורת סייג לתורה', וכן כתב ספר-תורה מדוקדק להפליא, ממנו היו מגיהים את ספרי-התורה בספרד, צרפת, אשכנז וצפון-אפריקה.

אך כצפוי, סירבו חכמי-פרובנס בתוקף להצטרף למחלוקת ואף גיננו על כבודו של הרמב"ם. רבי יהונתן הכהן עצמו, כראש חכמי-לוניל, לא השיב לרמ"ה, אלא מינה את רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל שיכתוב מכתב תוכחה לרמ"ה, ואכן, השיב לו רבי אהרן בחריפות.

"הגישה האפוד" או "הגישה את ארון האלקים"?

בכתאב-אלרסאיל הרמ"ה ביסס חלק גדול מטענותיו על הרמב"ם על יסוד שאלות וקושיות בפסקי הלכות שונים במשנה-תורה, באומרו: אין אני מערער על כוחו הגדול של הרמב"ם, אך להעניק לו סמכות של פוסק יחיד, ועד כדי כך שפסיקתו של הרמב"ם הוא כסמכות האפוד הקדוש? – זאת לא!

וכך כותב הרמ"ה בפליאה לחכמי-פרובנס:

אף לזאת יחרד לבי וימס בקרבי, בשמעני כי נפלא הספר הזה בעיניכם מאוד, באמרכם איש אל רעהו כי ייפלא ממנו דבר לאמור: **הגישה האפוד!**

ואולם כי התבוננתי בדברי הספר, והינו נותן אמרי שפה. אך זאת שמעה אזני ותִּבֶּן כי אין בר בלא תִּבֶּן... והנה לכם מעט מן הקש אשר קוששתי בעִמְרִי, ומן העלים אשר קטפתי מתמריו. [וכאן מונה הרמ"ה קושיות והשגות על כל חלקי המשנה-תורה].

שם, סימן י

הרמ"ה לא תיאר לעצמו עד כמה התקבל הספר בין חכמי-פרובנס, עד שהשיב רבי אהרן שהתואר 'אפוד' לא מספיק להגדיר את המשנה-תורה אלא הרי הוא הרבה יותר מזה – כ"ארון האלקים... וחושן המשפט, את האורים ואת התומים"³⁷:

חיי דמרי שמיא... אם יש עליו מליץ אחד מני אלף ממעלתו בעינינו. והמגיד לא הגיד חצי מרבית גדולתו ותהלתו לפנינו.

ולא יאמר עליו **"הגישה האפוד"** – כי יש אפוד נחמד ונכבד, ויש חגור אפוד בד. רק יאמרו עליו כל הזקנים והנבונים והחכמים: **"הגישה את ארון האלקים, אשר שם לוחות הברית וחושן המשפט, את האורים ואת התומים שמאירים דבריהם ומשלימים..."**.

שם, סימן כג

מִשְׁנָה או מִשְׁנָה?!

בהמשך המכתב הרמ"ה מעמיד את הדברים על חומרם: מלבד הכפירה בעיקר אמונת תחיית-המתים, עלולה טעות זו להביא את המון העם לידי ייאוש ורפיון ידיים, כי יאמרו: אין עולם אלא אחד, ומה טעם במעשה המצוות?

לפנינו קטע קצר מתוך האיגרת הארוכה של הרמ"ה, הכולל בתוכו דברים חריפים ביותר כלפי המשנה-תורה:

...כי שמענו דיבת רבים, לאמור הלך ענן ויכלה, כן יורד שאול לא יעלה³⁸, הוא הספר הנקרא משנה-תורה, ואיני יודע אם 'יש אם למסורת' (וקרינן 'מִשְׁנָה') ואם 'יש אם למקרא' (וקרינן 'מִשְׁנָה' ח"ו)³⁹, באמרו בהלכות תשובה "העולם-הבא אין בו לא גוף ולא גויה", והביא ראיה

המתים היורדים שאולה, לא עולים משם לעולם.

39. את תוקף מלים אלו נגד הרמב"ם יש לראות בזה שאחד מבעלי-התוספות, רבי אברהם ב"ר עזריאל (רבו של רבי יצחק מווינא, בעל ה'אור זרוע') כשסקר את הפולמוס בספרו 'ערוגת הבושם', מביא קטעים שלימים מדברי הרמ"ה מ'איגרות הרמ"ה', אך נשמטו המילים: "הוא הספר משנה-תורה ואיני יודע אם 'יש אם למסורת' ואם 'יש אם למקרא'". כנראה, שהוא ראה בדברים אלו פגיעה בכבודו של הרמב"ם והשמיטם בכוונה מחיבורו.

37. מן הראוי להביא את דברי רבי שם טוב ׳ן גאון, בעל 'המגדל עוז', המראה לנו עד כמה החכמי-לוניל העריצו את הרמב"ם. על ההשגה המפורסמת של הראב"ד בהלכות תשובה (פ"ג ה"ז): "וכמה גדולים וטובים ממנו (=מהרמב"ם) הלכו בזו המחשבה...", מגיב המגדל עוז שם: "...וחכמי לוניל לא החזיקו כן לרבינו הרב, אלא שאין כמוהו ממזרח למערב!" – כלומר, שאין מציאות כזה של "גדולים וטובים" מהרמב"ם, שהרי לדעתם הרמב"ם הוא חכם שאין דוגמתו בכל העולם כולו.

38. כלומר: כמו ענן ההולך ונמוג מבלי שוב, כך (רח"ל)

מאשר אמרו רז"ל העולם-הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה, לאמור כיון שאין בו אכילה ושתיה אין בו לא גוף ולא גוויה.

ועתה הלא הפח תקוות שוכני עפר, וברית ה' הפך... ומה אאריך לפני רבותי, והתלמוד מלא על כל גדותיו ראיות רבות ברורות. ומי ישמע אליו בדבר הזה.

השוא עבוד אלהים? ומה בצע כי שמרו הגויות משמרתו, וכי הלכו קדורנית מפני ה' א-להיהם? ואם אין הגויות חיות איה איפו תקוותם, ותקוותם מי ישורנה!?

שם, סימן י

בסופו של דבר הרמ"ה שלח את חליפת-המכתבים בינו לבין רבי אהרן מלוניל אל רבינו שמשון משאנץ, מגדולי בעלי התוספות שבצרפת, כדי שהוא יכריע⁴⁰. הרמ"ה קיווה שהוא יעמוד לימינו נגד רבי אהרן מלוניל, אך הר"ש משאנץ דן על הבעיה מנקודת מבט הלכתית טהורה, ולא מילא את תקוותו של הרמ"ה. למרות שהוא תמך בדעתו של הרמ"ה לגבי תחיית המתים, אך לא הסכים להתערב בפולמוס, וסירב הר"ש להצטרף לקריאת הרמ"ה לצאת למלחמה נגד הרמב"ם⁴¹.

הרמ"ה: ממבקר למעריך

בניגוד לרבי שמואל בן עלי בבבל, הרמ"ה חזר בו, ושינה את גישתו לטובת הרמב"ם. כשכתב הרמ"ה את איגרות הרמ"ה, עדיין לא הגיע לידו איגרת תחיית המתים של הרמב"ם, אך אחר כך, כשראה את האיגרת, הוא חזר מחשדותיו נגד הרמב"ם⁴².

וכך מתאר הרמ"ה בספרו 'יד-רמה' את מה שקרה שנים לפני זה:

העולם-הבא האמור במשנתנו ("כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא") לפי פשטן של משניות ודברי התלמוד וגם לפי הקבלה הפשוטה בכל ישראל הוא עמידת הגויות והנפשות לדין כאחת כאשר היו קודם מיתתן.

...ויש מגדולי הדור שמודים בתחיית המתים שתהיה בימות המשיח ואומרים שמתים שחיין בימות המשיח חייהן ארוכים מאד בחיים הארוכים ההם שעתידים להיות בימות המשיח ואח"כ מתים; אבל חיי העה"ב אחר ימות המשיח שמשלמין בו שכר לצדיקים ואין בו מוות ונפרעין בו מן הרשעים אין בו גוף ולא גוויה... וזהו דעת הרמב"ם ז"ל בהלכות תשובה בפ"ח והיינו סבורין מתחילה כי היה טעמו לפי שאי אפשר לגוף שיהיה לעולם בלא אכילה ושתיה לפיכך השבנו על דבריו באגרתנו השלוחה ללוניל... [כאן מצטט הרמ"ה מאיגרות הרמ"ה].

דברים רבים כאלה וכהנה וכהנה השיב על דבריו רב שמואל גאון הממונה ראש ישיבה בבבל בדורנו זה, וכן שאלונו על זאת מאספהאן ומארץ תימן, כי הבינו כולם לפי מחשבתם מתוך דבריו שלא היה מודה בתחיית המתים כלל.

ושם נקראו אנשי בליעל, תלמידים שהיו כופרים בתחיית המתים, וכשהתריסו אנשי מקומם כנגדן הביאו להם ראייה מדברי הרב (=הרמב"ם) האמורים בהלכות תשובה והוצרכו אנשי המקום לשלוח לרב (=הרמב"ם) על זאת לעמוד על דעתו בדבר הזה. והשיב להם תשובה על זאת והאריך בענין הזה הרבה... והננו כותבים עניני תשובתו (=של הרמב"ם באגרת תחיית המתים) בדבר הזה בדרך קצרה... [כאן כותב הרמ"ה את תמציתו של אגרת תחיית המתים].

יד רמה, מסכת סנהדרין, פרק חלק

40. חילופי מכתבים אלו נאספו והובאו באיגרות-הרמ"ה.

41. ראה את דברי הר"ש משאנץ שם באגרות הרמ"ה. אך יש לציין שלמרות שלבו של הר"ש משאנץ לא נטה להשתתף בפולמוס נגד הרמב"ם, בכל זאת לא נמנע מלבקר את מטרת המשנה-תורה, וכדבריו (המצוטט להלן בפרק): "איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים כי המסדר סדרם לעכב את הגאולה שאין בו דבר בשם אומריו..." (איגרות-הרמ"ה, סימן סט).

42. אך בכל זאת יש לציין שהרמ"ה לא הסכים להבנת הרמב"ם בנידון תחיית-המתים. בהמשך הדברים בפירושו למסכת סנהדרין שם מאריך הוא להוכיח כפי המסורת הנקוטה בידו שיעיקר השכר הוא דוקא לנשמות בגופים בעולם-הזה, שיזכו לחיי נצח. בדעה זו מחזיקים עוד גדולי ישראל כמו הרמב"ן, שכתב בנידון זה חיבור שלם בשם 'שער הגמול'.

שינוי דעתו של הרמ"ה כלפי הרמב"ם בא לידי ביטוי בזה שכשנסתלק הרמב"ם לבית עולמו כתב הרמ"ה, שהיה ענף ונצר למשוררי ספרד הקדומים, קינה ארוכה, שבה הוא מספיד אותו בכבוד רב⁴³.

פתיחת הקינה של הרמ"ה על מות הרמב"ם

נְבִלֵי דְמַעוֹת מֵעֶרְף יִתְאַפְּקוּ / כִּי גַחְלִי - אֲשֶׁ בְּקֶרְבִּים נִשְׁקוּ
 מֵה תִשְׁאַלּוּ לָכֶם רְבִיבִים מִמְּקוֹר / לְבִי וּמוֹרְשָׁיו כְּתַפֶּת דִּלְקוּ
 דֵּי לִלְבָבוֹת דֵּי לְכַבּוֹת מוֹקְדֵי / לָבֶם וְאִיךְ מִים עֲלִיהֶם יִצְקוּ
 מֵה - לִלְבָבוֹת נוֹאֲשׁוּ עוֹד מִמְּצוֹא / מִרְפָּא וְרוּחוֹתֶם בְּקֶרְבָּם נִבְקוּ
 נָא שִׁאלוּ אִם תּוֹלְדוֹת יוֹם פָּגְעוּ / בָּהֶם וּמִשׁוֹד הַזְּמַן יִאֲנָקוּ
 אוּ בְעֶרְהָ בָּם אֲשֶׁ כְּתַבְעֶרְהָ אָהָה / כִּי - נֶאֱסַף מִשָּׁה וְאֵל - מִי יִצְעֲקוּ
 מִי זֶה יִכְבֶּה מוֹקְדֵי תּוֹגוֹת וּמִי / יוֹצִיא אֲסִירִים מוֹסְרֶהֶם חֲזָקוּ
 מִי יַעֲבִירֵנוּ בִּיבְשָׁה בְּתוֹךְ / יָמֵי מְלִיצוֹת מִתְּהוֹמוֹת עֲמָקוּ
 מִי זֶה אֲשֶׁר יִבְקַע בְּצָרִים נֶחְלִי / חֲכָמוֹת וּמִי מָרָה בְּיָד - מִי יִמְתְּקוּ

43. הקינה נדפסה כהשלמה ל'איגרות הרמ"ה' ('כתאב אלרסאיל'), מהדורת הילמן בתוך קובץ בית אהרן, בני ברק, עמ' קיח).

פולמוס פרובנס: מאבקו של הראב"ד בעל-ההשגות

עד כאן עסקנו בטענותיו של רבי שמואל בן עלי ותלמידו מארץ בבל, וכן של הרמ"ה מארץ ספרד. חלק גדול מטענותיהם היו בהשקפותיו של הרמב"ם בקשר לתחיית-המתים. גם 'הראב"ד בעל ההשגות' מפרובנס חלק על הרמב"ם בנושא זה, וכפי שהבאנו דבריו בהתחלת הפרק "דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד".

במחוז פרובנס שבדרום צרפת היה מיזוג של גדולי ישראל שהגיעו למדינה זאת – צפונה מספרד, ודרומה מצפון צרפת. הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם הציג את שיטת בעלי-התוספות מצרפת.

"סבר לתקן ולא תיקן"

ללא ספק טענותיו של הבר-פלוגתא המפורסם של הרמב"ם לא היו בעיקרן מושרשות כנגד מחשבת הרמב"ם, אלא נגד המפעל הגדול בעצמו – מהותו ואופיו של המשנה-תורה. נגד עצם הנסיון הנועז להשלים ולחתום את התורה כולה, וכדבריו הברורים של הרמב"ם:

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

וכך מגדיר זאת הראב"ד בהשגתו המפורסמת על דברים אלו של הרמב"ם:

ויודע ממנו וכו'.

אמר אברהם: סבר לתקן ולא תיקן, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראייה לדבריהם, וכתבו הדברים בשם אומנם, והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר, וראיתו ממקום אחד. ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו... אין זה אלא "כל קבל די רוח יתירא ביה"⁴⁴.

השגת הראב"ד, שם

44. דניאל ד.ה. בניגוד למשמעות הכתוב משתמש כאן הראב"ד בביטוי "רוח יתירה" במובן שלילי, כלומר רוח יהירות.

רבינו אברהם מפושקירה הראב"ד בעל-ההשגות; הראב"ד השלישי

בערך ד'תת"פ (1120) נרבוה, פרובנס – ד'תתקנ"ט (1198) פושקירה, פרובנס

מגדולי חכמי-פרובנס (דרום צרפת). ישיבתו המפורסמת בפושקירה משכה תלמידים חשובים מכל קצוות הארץ. בדורו התפרסם כראש-ישיבה ומרביץ תורה, בעוד שלדורות הוא נחרט כ'בעל ההשגות'. הראב"ד כתב השגות על הלכות רב אלפס (הרי"ף), והשגות על חיבורו של חברו רבינו זרחיה הלוי (הר"ז) 'המאור' על הרי"ף (המכונות 'כתוב שם' על שם התיבות בהן הן פותחות). אך עיקר פרסומו לדורות הם ההשגות שערך על ספר 'משנה תורה' של הרמב"ם, המודפסות כמעט בכל מהדורות הרמב"ם אחרי שנת ה'רס"ט (1509). בין כתביו הרבים כתב גם תשובות להלכה ('תמים דעים') ופירושים למשנה ולגמרא. לעת זקנתו כתב את הספר 'בעלי הנפש' על הלכות נידה וטבילה עם תוספת מיוחדת בשם 'שער הקדושה' העוסקת בקדושת הזיווג. ה'מאיר' מכנה את הראב"ד בתואר 'מגדולי המפרשים', וכאשר הוא מביא את השגותיו השונות הוא מכנהו 'מגדולי המגיהים'.

הראב"ד היה שייך גם לחכמי המקובלים שעסקו בתורת הסוד. באחד מהשגותיו לרמב"ם (הלכות לולב, פ"ח ה"ה) הוא מצהיר: "כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשו מכמה שנים". בנו של הראב"ד, רבינו יצחק סגי-נהור, נודע כראשון שפרסם את תורת הקבלה, וכונה 'אבי הקבלה'. כבוד גדול עשו לו כשהסתלק הראב"ד בפושקירה. וכדברי רבי שלמה ן' וירגא, בעל 'שבט יהודה': "נתבקש בישיבה של מעלה המאור הגדול רבי אברהם בר דוד, ערב שבת, והכהנים חפרו את קברו".

הראב"ד, ביחד עם עוד ממתנגדי הרמב"ם סברו, שאין בתורה שלימות מוחלטת – אין שייך להשלים את התורה, ואין הכרעה סופית בכל הלכות התורה. תורה שבעל פה "מגילות מגילות ניתנה"⁴⁵, ולא חתומה – היא פתוחה ולא סגורה. כל דין והלכה צריכה לדין ולתשובה, צריכה לבירור ולליבון – התורה מעולם אינה נשלמת.

ברור שהראב"ד העריך והכיר בעוצמותיו של הספר ומחברו⁴⁶, ואף הודה "כי מלאכה גדולה עשה באסיפת בבלי וירושלמי ותוספתא"⁴⁷, אך עם זאת לא זו הדרך הסלולה בהלכה. ואכן, יש סוברים שהסיבה שהביאה אותו להשיג בדקדוק כה רב על כל חלקי הספר, הייתה כדי להראות שאין ביהדות דעת יחיד.

הגדרה נאה לדברים כתב רבי דוד קונפורטי בספרו על דברי-ימי-ישראל:

בודאי בלי ספק כי לא נעלם מעיני הראב"ד גודל חכמת הרמב"ם ז"ל... מכל-מקום השיג עליו בכמה דברים רבים מספרו וכמה פעמים כתב עליו דברים קשים כגידים.

וסיבת הדבר... לא הייתה כוונת הראב"ד ח"ו מפני שנאה או קנאה או תחרות או למעט כבוד הרמב"ם... אלא כוונתו הייתה להשיג עליו בכל מה שהשיג מפני הדורות הבאים שלא יקבעו הלכה כן בכל אותם הדברים, ויהיו סבורים שהדינים ההם בלתי מחלוקת הם אמורים, רק ידעו באמת כי באותם הדינים יש מחלוקת ואינם כמו שפסק הוא [הרמב"ם] ז"ל.

קורא הדורות

כתגובה וכמחאה למשנה-תורה של הרמב"ם, לא הסתפק הראב"ד בהערה הכללית שלו, "סבר לתקן ולא תיקן" אלא ערך מאות השגות על כל הי"ד ספרים של הרמב"ם, וכאילו מצהיר ומכריז: איך אפשר לסמוך לחלוטין על דעת הרמב"ם, שהרי יש דעות אחרות המבוססות על דברי חז"ל שהם בניגוד לפסק-דינו של הרמב"ם?

סופו של דבר: כפי שנראה בהמשך (ובהרחבה בסוף הפרק הבא, פרק טו – 'והשיב משה'), הביקורת של הראב"ד משקפת טענה יסודית שנעוצה בהבדלי ההשקפה על לימוד התורה ופסק הלכה שבין האיזור הצרפתי והאשכנזי לעומת האיזור הספרדי.

45. לשון הגמרא (גיטין ס, א), ובניגוד לדעת "מאן דאמר 47. השגת הראב"ד, הלכות כלאים, פ"ו ה"ב. תורה חתומה ניתנה".

46. וכן ידוע הכלל שכל מקום שלא השיג הראב"ד הרי הוא נחשב כמסכים לדבריו.

רבי דוד קונפורטי – בעל קורא הדורות

שע"ח (1617) בערך, סלוניקי – בערך תל"א (1671) קהיר, מצרים

למד מגדולי הרבנים בסלוניקי, איזמיר, מצרים וארץ ישראל. רבי דוד נשא לאשה את נכדתו של רבי מנחם די לונזאנו.

חיבורו המפורסם 'קורא הדורות' הוא ספר לתולדות עם ישראל ומניית חכמי הדורות מזמן חתימת התלמוד עד לדורו של המחבר. בכתובת הספר הסתמך על חיבורים ביבליוגרפיים שקדמו לו כמו: 'ספר הקבלה' (מהראב"ד הראשון), 'ספר היוחסין' (מרבי אברהם זכות) ו'שלשלת הקבלה' (מרבי גדליה אבן יחיא). כמו כן התבסס בספרו על ספרי שו"ת וכן שאלות ותשובות שבכתבי-יד. חשיבות ונאמנות מיוחדת נודעת לספרו מכיוון שהוא עוסק בתולדותיהם של גדולי הרבנים הספרדיים אותם הכיר אישית.

פולמוס צרפת: מאבקם של בעלי-התוספות

בדורו של הרמב"ם ובדורות הסמוכים לו, פעלו בצרפת וגם באשכנז בעלי-התוספות. דרך לימודם ומסורת מנהגיהם והשקפותיהם היה שונה לחלוטין מזה של רבינו משה בן מימון הספרדי.

שיטתם של חכמי אשכנז וצרפת היתה, בדומה לשיטת הראב"ד שהבאנו לעיל, שהתורה אף פעם אינו פוסק - התורה לא נחתמת. תמיד, ובכל דור, יש לדיין ולפוסק הלכה לעיין שוב ושוב במקורות חז"ל, "ואין לדיין אלא מה שענינו ראות"⁴⁸ בימיו ולפי שכלו. כך אנו רואים שהבעלי תוספות, שהראשונים והחשובים שבהם היו צאצאיו של רש"י, ראו את רש"י כרבם וכגדול הדור - אך עם זאת הרשו לעצמם לחלוק על דעותיו בלי משוא פנים וללא כל ניסיון להצדיקו.

וכך כותב רבינו הרא"ש באחת מתשובותיו⁴⁹:

מי לנו גדול כרש"י ז"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו! ועם כל זה נחלקו עליו יוצאי ירכו ר"ת (=רבינו תם) ור"י (=רבי יצחק, ר"י הזקן) בהרבה מקומות, וסתרו דבריו - כי תורת אמת היא, ואין מחניפין בה לשום אדם.

שו"ת הרא"ש, כלל נה

אכן, שיטת בעלי-התוספות (וכן של הראב"ד) היתה שכל אחד יכול להגיע בכוחות עצמו להבנת ההלכה מתוך התלמוד. בניגוד לרמב"ם כלפי הרי"ף שהמעיט ביותר לחלוק עליו⁵⁰, הרי בעלי-תוספות חולקים על רש"י כמעט בכל דף בש"ס!

גישה זו היתה מושרשת מאד בתרבות הלימוד של חכמי צרפת ואשכנז, ובשל כך ספר מקיף וסופי שהתיימר להיות הפסק הסופי שאין לערער אחריו, היה ממש רעיון זר ומנוכר לכל תפיסת עולמם של בעלי-התוספות.

"איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים"

אך מלחמתם של בעלי-התוספות נגד המשנה-תורה של הרמב"ם היתה דווקא מתוך שתיקתם. למרות שאין ספק שראו כמה מבעלי-התוספות את ספרו של הרמב"ם⁵¹ (בניגוד לרש"י ולבעלי-התוספות שספק גדול אם הגיעו פירושיהם לידי הרמב"ם⁵²), הרי בדברי התוספות וספרי הלכה באשכנז הסמוכים לדורו של הרמב"ם כמעט ולא נמצא זכר לשם הרמב"ם ולספריו⁵³!

48. סנהדרין ו, א, ועוד.

רש"י או אחד מבעלי-התוספות ואף לא מצטט את דבריהם.

53. עובדה היא שהיו מאות בעלי-התוספות, אך קשה לקבוע אם כולם ראו את דברי הרמב"ם או רק מקצתם. יצוין שהרמב"ם נזכר בדברי התוספות רק ארבע פעמים, ובכל פעם באופן אחר - בשמו המלא, בכינויו, והזכרת הספר:

"וכן פירש ה"ר משה בר מיימון דמזוזה לא בעיא לשמה, ולא פירש מנה לי, ושמה מהכא". (מנחות מב, ב ד"ה תפילין); "וכן עמא דבר כר"י וכן רב אלפס ורמב"ם..." (כתובות פו, א ד"ה לאשה). "ובספר המיימוני מצריך להזכיר בה..." (ברכות מד, א ד"ה "על העץ"). "וכתב הר"מ מי שלא קבל עליו מבעוד יום דאין אומר עננו אי לאו דתענית חלום הוא" (והוא במשנה תורה - הלכות תענית, פ"א הי"ב וי"ג). מכיון שהתוספות בעריכתו הסופית עשו שכבות שכבות קשה לזהות מי הם בעלי-התוספות ובאיזה דור הם שהזכירו את הרמב"ם. מסתבר שהזכרות האלו הם משלהי תקופת בעלי-התוספות. יש לציין שהקיצור 'הר"מ' מופיע הרבה בתוספות, אך לרוב הוא מכוון כלפי אחד מבעלי התוספות (כמו הר"מ מקוצי, רבי משה כהן, ועוד).

49. רק בדורות מאוחרים יותר התחילו מפרשי-התלמוד לנסות לבאר את רש"י ולהציל אותו מהקושיות הרבות של בעלי-התוספות, כמו 'מגיני שלמה' של רבי יהושע אב"ד קראקא.

50. הרמב"ם חולק על רבו הרי"ף רק במקרים בודדים, כפי שכתב בהקדמתו למשנה: "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו בעד כל החיבורים... וביאר שם כל הטעויות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקי קודמיו, ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים" - והיינו שרק בעשרה מקומות חולק הרמב"ם על הרי"ף.

51. באיגרות הרמ"ה (ריש סימן ע) מספר הר"ש משאנץ שספרי הרמב"ם נמצאים גם בידי חכמים אחרים בצרפת (וכלשונו "הנה נמצא ביד החברים שעמנו מקצת ספרי הרב ר' משה").

52. בכל כתבי הרמב"ם אף פעם לא מזכיר במפורש את שם

ואף בדור הבא מוצאים אנו שבנו של הרמב"ם, רבינו אברהם, כמעט שלא מזכיר את רש"י ובעלי-התוספות, וכשהוא כן מזכיר את רש"י, הרי הוא מדגיש שרק שמע את פירושו⁵⁴.

מבין כל כתבי הבעלי-תוספות מצינו רק מקום אחד בלבד, שהתייחס אחד מגדולים אלו לדרכו של הרמב"ם במשנה-תורה, הלא הוא הר"ש משאנץ. במכתבו לרבי מאיר הלוי אבועלפיה (שהבאנו לעיל) הוא משתמש בביטויים חריפים ביותר, ואף מאשים את הרמב"ם כי בכתבת המשנה-תורה הוא מעכב את הגאולה!:

איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים כי המסדר סדרם לעכב את הגאולה שאין בו דבר בשם אומרו... ובמשנה ובתלמוד נזכרים שם התנאים ואמוראים, וההוגה בהם זוכה ומזכה ו"דובב שפתי ישנים"... "וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם"⁵⁵.
איגרות-הרמ"ה, סימן סט

פולמוס אשכנז: מאבקו של הרא"ש

דוגמא להפליא לנושא הזה של הבדלי התפיסה בין האשכנזים לספרדים רואים דרך אחד מגדולי אשכנז, רבינו אשר, הרא"ש, תלמידו המובהק של המהר"ם מרוטנבורג, ומאחרוני בעלי-התוספות. בשנת ה'ס"ג (1303), בגלל הרדיפות הרבות שגברו מיום ליום באשכנז, ברח הרא"ש עם משפחתו לספרד, שם שימש כראש בית-הדין של קהילת טולידו.

"קבלת אבותינו חכמי אשכנז"

בכל זאת, גם אחר מעברו לספרד, תמיד ראה הרא"ש את עצמו כממשיך דרכם של הפוסקים האשכנזיים, ולא הושפע מדרכם של הספרדיים. נאמן לשיטתו, כך מצהיר הרא"ש בקשר לכשרות העוף הנקרא 'חסידה':

ודע, כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם (=מסורת ספרד), כי אני מחזיק את המסורת שלנו, וקבלת אבותינו ז"ל חכמי-אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן. וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת.
שו"ת הרא"ש כלל כ, סימן כ

54. "ושמעתי שהרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל כך פירש חבטן קצצן אבל לא ראיתי דבריו בזה הענין" (ברכת אברהם, סימן כט).
55. ברייתא דקנין-תורה מ"ו.

רבינו שמשון משאנץ – הר"ש משאנץ

בערך ד'תתק"י (1150) שאנץ, צרפת – בערך ד'תתק"צ (1230) ירושלים

תלמידו המובהק של ר"י הזקן ומחשובי בעלי-התוספות. מכונה הר"ש משאנץ (ולעתים 'השר משאנץ'), ובתוספות על הש"ס נזכר כ'רשב"א' (אין זה הרשב"א תלמיד הרמב"ן שחי בספרד כמאה שנים אחריו).

רוב התוספות המסודרים על הדף בתלמוד הנפוץ מקורם בבית מדרשו של הר"ש, בעיבודם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו. והם נקראו בשם 'תוספות שאנץ'. הר"ש חיבר פירוש חשוב על המשנה בשם 'פירוש הר"ש', והוא מודפס בתלמוד בבלי הוצאת וילנא כפירוש העיקרי לסדרים זרעים וטהרות. פירושו הוא הפירוש המקיף ביותר מתקופת הראשונים על המשניות וכל הבאים אחריו משתמשים בו. בשנת ד'תתקע"א (1211) עלה ארצה יחד עם קבוצה של כ-300 רבנים מצרפת ואנגליה. התיישב בעכו ומשם עבר לירושלים.

"ספרו כמתנבא מפי הגבורה... הלכה למשה מסיני"

שיטת הרא"ש היתה, כאשכנזי מובהק, שכדי לפסוק הלכה-למעשה מוכרח כל פוסק הלכה להתעמק בתלמוד, ולהבין היטב את שורש הדין עם כל פרטיו, ובעקבות זאת מכנה הרא"ש את יצירת המשנה-תורה של הרמב"ם "כמתנבא מפי הגבורה" (!):

לא עשה [הרמב"ם] כשאר המחברים וכתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה.

שם, כלל לא סימן ט

ובעקבות זאת מביע הרא"ש את הסתייגותו מהפסיקה ללא המקורות שבמשנה-תורה, כשהוא מכנה פסיקה זו של רבינו משה בן מימון כ"הלכה למשה מסיני":

דע, כי סוגית הגמרא אינה מוכחת כדברי הרמב"ם ז"ל... אני דקדקתי זה מן הגמרא ומן התוספתא, ואין אנו מחזירין לקבל הלכה למשה מסיני (=הרמב"ם) שכתב המחבר; ואילו כתב ראיות והיה מראה לנו פנים כדבריו, אם היו ראיותיו נכוחות, היינו צריכים לקבלם... ואני איני כחולק על דברי הגאון, אלא את אשר בלבבי כתבתי.

שם, כלל ק סימן ב

שו"ת הרא"ש

ויניציה, ה'שי"ב (1552)

רבינו אשר ב"ר יחיאל – הרא"ש

ה'י (1250) אשכנז – ה'פ"ח (1327) טולדו, ספרד

רבינו אשר, מצאצאי רבינו גרשום מאור הגולה, היה הצלע השלישית והאחרונה של 'שלשת עמודי ההוראה' שקבע ה'בית יוסף' (הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש). בנעוריו למד הרא"ש אצל אביו, אבל רבו המובהק היה המהר"ם מרוטנברג. המהר"ם נהג בו כבוד רב. וכן מצינו בתשובות המהר"ם שפעם כשחלה במחלה קשה, ביקש מתלמידו הרא"ש שיתפלל לרפאותו, "ותעתיר בעדי, מובטחני בתפלתך זכה שתעשה פירות ופירי פירות". עם תפיסת המהר"ם לכלא, נעשה הרא"ש לראש רבני אשכנז.

בשלב מסוים הרגיש כי הרדיפות באשכנז גוברות וגורלו יהיה כגורל רבו (שנפטר בכלא), ובשנת ה'ס"ג (1303) ברח עם משפחתו לארץ ספרד. בבואו לספרד התקבל ע"י הרשב"א (שעוד התכתב אתו בעבר) בכבוד מלכים, ואחרי תקופה קצרה מונה הרא"ש לרבה וראש הישיבה של טולידו. התלמידים נהרו אליו מקצו הארץ. בין תלמידיו הגדולים נתפרסמו במיוחד: בניו רבי יעקב בעל הטורים, ורבי יהודה שמילא את מקומו אחריו על כסא הרבנות בטולידו. רבי ירוחם בעל 'תולדות אדם וחוה', רבי אישטורי הפרחי, בעל 'כפתור ופרח'.

הרא"ש כתב שו"ת, חידושים לתלמוד בשם 'תוספות הרא"ש', ועוד. עיקר פרסומו הוא מספרו בהלכה 'הלכות רב אשר' הנדפס כמעט בכל דפוס הש"ס (פירושו מופיע לפני הרי"ף). בספרו מביא את תמצית השקליא וטריא שבגמרא ואחר כך משא ומתן מתוך בירור של דעות הראשונים, חכמי צרפת, אשכנז וכן חכמי ספרד, וכמובן, הכרעתו ההלכתית. וזאת על פי שיטתו שצריך לפסוק את ההלכה על פי עיון בסוגית הגמרא, ולא להסתמך על ספר פסקים קצרים בלבד.

על חשיבות פסקי הרא"ש מעניין לציין, שהמהר"ל מפראג התמרמר (בספרו נתיבת-עולם, נתיב התורה פ"ה) על סדר הלימוד השגור אצל יוצאי אשכנז, שלומדים התוספות לילדים צעירים ולא הלכה, ואף כתב שעדיף היה באם הרא"ש היה נדפס בדף הגמרא במקום פירוש התוספות!

"וכן טועים כל המורים הוראות"

ואכן, באחת מהתשובות היותר מפורסמות של⁵⁶ מביא הרא"ש את דברי ה"אדם גדול בברצלונה"⁵⁷ שחשש בעצמו לפסוק הלכה-למעשה מתוך המשנה-תורה, וביותר תמה "על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ודינן מתוך ספריו":

וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים במשנה וגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועים להחזיר האסור ולאסור המותר⁵⁸. כי כל קורא בו סובר שמבין בו ואיננו כן, שאם אינו מבין במשנה וגמרא ואינו מבין דבר לאשורו ולאמתו, יכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא.

וכן שמעתי מפי אדם גדול בברצלונה שהיה בקי בתלמוד סדרי⁵⁹, ואמר: "תמהתי על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ודינן מתוך ספריו וסבורין שיכירו בהן". כי אמר: "אני מכיר בעצמי כי בג' סדרים שלמדתי, אני מבין כשאני קורא בספריו, אבל בספריו בהלכות קדשים וזרעים, אינני מבין בהם כלום, וידעתי שכך הוא להם בכל ספריו".
שם, כלל לא, סימן ט

הלכות הרא"ש והחזרת התלמוד בספרד

את דעתו זו תרגם הרא"ש הלכה-מעשה, בספר ההלכות שחיבר. ב'הלכות הרא"ש' מקדים המחבר את תמצית השקלא-וטריא שבתלמוד ומפרשיו, ומשם עובר לפסק ההלכה. גם מבחינת הסידור החיצוני ערוכים ההלכות לפי סדר המסכתות בתלמוד.

דבר נוסף שנלחם הרא"ש להנחיל אצל קהילות ספרד, היה להחזיר את עטרת התלמוד ליושנה. בניגוד למצב באשכנז וצרפת, שם גבר מיום ליום לימוד התלמוד, הרי כשהגיע הרא"ש לספרד ראה שם את המצב הנורא של לימוד התלמוד, שהיה מוזנח ביותר⁶⁰. משום כך התמסר הרא"ש ביותר להחזיר את לימוד התלמוד בין אנשי ספרד. ואכן, הצליח הרא"ש.

56. מובא גם בהקדמתו של הכסף-משנה למשנה-תורה.

57. הדבר מעניין ביותר שכדי לבטאות את גישתו האשכנזית, שאסור לפסוק הלכה מספר ללא מקורות, הרא"ש מגייס דוקא אישיות ספרדית בברצלונה!

58. ובדומה לזה (שו"ת הרא"ש, כלל מג סימן יב): "תפח רוחן של אותן הבאים לדון על פי ספרי וחבורי גדולים, ואינם יודעים כלל לא במשנה ולא בגמרא. שלפעמים טעה הסופר בין חיוב לפטוה, או בין אסור למותר, או מחמת קוצר דעתם

לא יבינו דברי המחברים לאשורן ובאים לידי טעות".

59. מועד, נשים ונזיקין – שלשת הסדרים הנוגעים כיום הלכה למעשה.

60. עדות להזנחת לימוד התלמוד בזמנו של הרא"ש יש לנו גם מבנו של הרא"ש, רבי יעקב בעל הטורים, שמייץ לאחד מידידיו באשכנז שרצה להגר לספרד: "וכל מה שיש לך מספרים תביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים" (נדפס ב"מקורות לתולדות החינוך בישראל, הוצאת דביר תל אביב, הרב שמחה אסף, כך ד', עמ' יד).

רבי מנחם בן זרח – בעל צידה לדרך

ה'פ (1320) בערך – ה'קמ"ה (1385) טולדו, ספרד

מחכמי ספרד. תלמידים של רבי יהושע ׳ שועיב, רבי יוסף עלאיש, ורבי יהודה בן הרא"ש. בתחילה היה רב באלקלעה, שם ישב על כסאו של רבי יוסף עלאיש אחרי פטירתו. עקב המלחמות בספרד נשאר חסר כל, והשר דון שמואל אברבנאל נחלץ לעזרתו ובהשפעתו מונה לרב וראש ישיבה בטולידו. עבור דון שמואל אברבנאל חיבר רבי מנחם את ה'צידה לדרך' – פסקים והלכות בדרך קצרה.

הספר מכיל חמשה 'מאמרים' וכל 'מאמר' מחולק לכמה 'כללים' הכוללים הלכות שונות: תפילה וברכות, איסור והיתר, דיני נשים, שבת והמועדות, ודיני תעניות (ובסופו עוסק המחבר בביאת המשיח). הקדמת הספר קובעת ברכה לעצמה, שבה מספר המחבר על חייו האישיים מה ששופך הרבה אור על החיים בספרד של אותה תקופה.

וכך מתאר תלמידו של הרא"ש, רבי מנחם בן זרח:

ובשנת חמשת אלפים וששים וחמשה (ה'ס"ה 1305) העיר ה' את רוח הר' אשר בן ה"ר יחיאל לצאת מאשכנז, הוא ובניו ובני ביתו לגור בטוליטולה, וישב שם והרביץ תורה ברבים, והעמיד תלמידים הרבה ועל ידו החזיקו לומדי הבבלי⁶¹.

הקדמה לצידה לדרך

רבי יהודה בן הרא"ש ותקנת טולידו

בשנת ה'ס"ה (1305) – בדיוק מאה שנים מהסתלקותו של הרמב"ם, נחקקה 'תקנת טולידו', הקובעת שכל פסקי הדין חייבים להיות רק על פי הרמב"ם⁶².

כמובן שהרא"ש כאשכנזי מובהק, התנגד לתקנה המבשרת על כניעה לפסקי דין ללא הבנה מהותית של מקורות הדינים. אך מה שקרה בהמשך היה מעניין במיוחד: עם פטירתו של הרא"ש, בשנת ה'פ"ח (1327) הוכנס תיקון בתקנות, ולפיהם הפסק בטולידו יהיה תמיד על-פי הרמב"ם, אלא אם כן הרא"ש חולק.

תגובתו של רבי יהודה בן הרא"ש, הממלא מקומו של אביו על כסא רבנות טולידו, היתה תגובת אשכנזי מובהק וסירב לחלוטין לקבל תקנה זו:

שמעתי שאתם... מסכימים לפסוק ולהורות ע"פ ספרי הרמב"ם ז"ל, זולתי במה שחולק עליו אדוני-אבי (הרא"ש) ז"ל שיעשו כדבריו, ואני משבח לכם על שאתם מכבדים לאדוני-אבי. אמנם נפלאתי על שאתם מכניסים ראשיכם בין הרים גדולים, בין הרמב"ם ובין הראב"ד ז"ל ורבים אשר השיבו על רבינו בחיי ואחריו, ואיך לא תיראו מלהיות נכונים בגחלתן? ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף⁶³!

שו"ת זכרון יהודה, סימן נד

כללו של דבר: הרא"ש ובנו רבי יהודה הביאו אתם את הביקורת נגד המשנה-תורה לתוך מבצר הספרדי. אך נראה שבכל זאת לא

הצליחו לשנות את השקפת עולמם של אנשי ספרד שנשארו דבקים לתורת הרמב"ם בכל דרכיהם⁶⁴.

זכרון יהודה
שו"ת רבי יהודה בן הרא"ש
ברלין, ה'תר"ו (1846)

63. עפ"י לשון המשנה: "והוי זהיר בגחלתן שלא תכוה שנישיתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש" (אבות פ"ב מ"י).

64. על התקבלות הרמב"ם בספרד ראה בפרק טז – 'בכל מדינה ומדינה'.

61. וכן מביא שם רבי מנחם: "בכל ארץ ספרד נתמעטו שם מקדם לומדי הבבלי עד שהעיר ה' רוח הרב ר' אשר ז"ל".

62. על תקנה זו כותב הר"ן: "הסכימו ביניהם ועשו תקנה להתנהג בכל דיניהם וענייני משפטיהם על פי הרמב"ם ז"ל בכל מה שכתוב בספריו בין בהיתר בין באיסור בין בדיני ממונות בין בענייני קדושין וכתובה וגיטין" (שו"ת הר"ן סימן סב).

רבינו יהודה בן הרא"ש

ה'ל (1270) קלן, אשכנז – ה'קט (1349) טולדו, ספרד

מחשובי רבני ספרד. כנער נשלח מבית אביו באשכנז ללמוד בארץ ספרד מחמת רדיפת היהודים באשכנז (בהמשך הצטרף גם אביו הרא"ש וברח אף הוא לספרד). עם פטירת אביו ישב על כסאו הרם כרבה של טולידו הספרדית. חיבר 'תשובות' הלכתיות, תיקן תקנות חשובות, וכתב 'צוואת' מוסר. כל אלו כונסו ב'שו"ת זכרון יהודה'. הלכות רבות ממנו נקבעו לדורות בבית-יוסף של מרן רבי יוסף קארו.

"רבות מופתי בארץ מצרים"

באורח מפליא, יש כמה דברים הקושרים את משה רבינו אל רבינו משה בן מימון, ומהם:

א. על הפסוק (שמות יא:ג) "**גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים**" – "גם" בא לרבות את רבינו משה בן מימון.

ב. תורת משה כוללת תרי"ג מצות, וכן ספרי הרמב"ם, ספר-המצוות ומשנה-תורה, מבארים את כל תרי"ג מצות. מתאימים לכאן דברי השל"ה – **משה רבינו בגימטריא 613**.

ג. משה רבינו גדל בארמון המלך של מצרים, וכן רבינו משה הרמב"ם שימש כרופא בארמונו של הסולטן.

ד. "והאיש משה עניו מאד". כן הרמב"ם נודע היה בענווה הרבה שלו, כפי שבא לידי ביטוי במכתבו לרבי יהונתן הכהן מלוניל: "ומפני כל אלה הסיבות ראוי לחפש בדברי ולבדוק ולחקור אחרי. ולא יאמר הקורא בחבורי זה, "כי מה האדם שיבא אחרי המלך" אלא הרי הרשיתיו – "ויאמר המלך יבא" (איגרות הרמב"ם, עמ' תקג).

ה. הפסוק האחרון של התורה הקדושה "ולכל **היד החזקה** ולכל **המורא** הגדול אשר עשה **משה**", והרי כאן מרוזז ספר היד-החזקה (המשנה-תורה) והמורה-נבוכים לרבינו משה – הרמב"ם.

מעניין אפוא מכתבו של רבינו עצמו שכתב לחכמי לוניל, ששם משתמש בפסוקי התורה של משה רבינו על עצמו: "בהגיע כתבך הממולא בכל אבן יקרה וספיר, כזהר הרקיע לכל משכיל מזהיר, זוהר בהיר... **"וירא משה** וינס מפניו". "ויאמר **משה** אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה", וכשמעו את קול הקושיות חזק כרוח סערה, "ויאמר **משה** זה קול ענות גבורה"... והשיב אחור ימינו להשיב דברים אחדים, "וידי **משה** כבדים"... (איגרות הרמב"ם, עמ' תק).

ומכל האמור – הפתגם המפורסם בכלל ישראל הוא "**ממשה ועד משה לא קם כמשה**".